

1. Постановка проблема

Аналіз основних підходів у вивченні проблем здібностей свідчать про те, що інтелектуальна діяльність є надзвичайно складним феноменом і описати її закономірності в рамках загальної психології не можливо.

Психологічні теорії інтелекту, що розроблялись в рамках загальної психології, були орієнтовані на виявлення і формулювання загальних закономірностей пізнавальної психічної діяльності [3, 9]. При цьому ігнорувались індивідуальні відмінності в інтелектуальній діяльності, а саме:

- ▲ індивідуальна специфіка опрацювання інформації;
- ▲ своєрідність способів розв'язку задач, що властиві конкретній людині.

Теорії інтелекту зіткнулись з дивним явищем, індивідуальна інтелектуальна поведінка доволі часто є непередбачуваною з точки зору закономірностей загальної психології. Як стверджує М. Холодна "загальні закономірності є артефактом по відношенню до особливостей індивідуального розуму суб'єкта — і в тим більшій мірі, чим вище рівень психічного розвитку людини" [3, 11]

Поняття і підходи, котрі дозволяли описати механізми індивідуальної специфіки психічної діяльності, завжди користувалися особливою повагою в науковому співтоваристві, тому з появою поняття "стиль" зросла надія на поглиблення знань про природу людського інтелекту. Стильовий підхід - це перша в історії психології спроба аналізу особливостей будови та функціонування індивідуального розуму. На сучасному етапі психологія когнітивних стилів залишається мало розробленою областю досліджень.

2. Результати теоретичного аналізу проблеми.

В 50-60 роках ХХ століття в дослідженнях американських психологів предметом вивчення стали індивідуальні відмінності в способах опрацювання інформації, котрі отримали назву когнітивних стилів (cognitive styles). Це саме та феноменологія інтелектуальної діяльності, в котрій представлені як загальні закономірності будови інтелекту, так і його індивідуально-специфічні властивості.

З одного боку, когнітивно-стильові характеристики — це індивідуальні відмінності в способах сприйняття інформації, прийомах аналізу, структурування і оцінювання свого оточення, утворюють деякі типові форми інтелектуальної поведінки, відповідно до яких групи людей є подібними і одночасно відмінними від інших людей. З іншого боку, вираженість тих чи інших когнітивних стилів свідчить про наявність "всередині" досвіду індивідуума певних унікальних індивідуально-специфічних механізмів регуляції його інтелектуальної активності.

Статус феноменології когнітивних стилів (КС) визначався на основі врахування низки важливих моментів, а саме:

▲ індивідуальні відмінності інтелектуальної діяльності, що позначались як когнітивні стилі, відмежовувались від індивідуальних відмінностей в ступені успішності інтелектуальної діяльності, що визначалися за допомогою психометричних тестів інтелекту;

▲ КС розглядалися як характеристика пізнавальної сфери і, одночасно, як прояв особистісної організації в цілому, оскільки вони виявились у тісному зв'язку з потребами, мотивами, афектами;

▲ КС трактувались, в порівнянні з індивідуальними особливостями пізнавальних процесів, в якості форми інтелектуальної активності вищого рівня, оскільки їх головна функція полягала не стільки в отриманні і опрацюванні інформації про зовнішні впливи, скільки в координації і регулюванні базових пізнавальних процесів;

▲ КС описувались як посередники між суб'єктом і дійсністю, при цьому вони впливали на особливості перебігу індивідуальних адаптаційних процесів.

Особливий статус стильових характеристик інтелектуальної діяльності був зумовлений їх особливою роллю в регуляції індивідуальної поведінки. В теорії когнітивних стилів акцент зміщувався на проблему індивідуальності (унікальності) людського розуму у формі визнання існування у кожної людини індивідуально-своєрідних способів організації пізнавального контакту зі світом [3, 41].

Існує таке припущення, що вивчення когнітивних стилів дозволить краще пояснити надзвичайний ефект в роботі інтелекту: на вищих рівнях інтелектуальної продуктивності виявляється дивне поєднання, з одного боку, зростаючі здібності до все більш об'єктивної форми відображення дійсності (у своїй граничній формі - це здібність до пізнання загальних об'єктивних законів світобудови) а, з іншого - посилення індивідуалізації інтелектуальної діяльності.

В психологічній літературі описано велику кількість параметрів когнітивного стилю. Ці параметри характеризують інтелектуальну діяльність на різних етапах та проявляються в способах перебігу психічних процесів: в сприйнятті, в реагуванні, в навчанні, в когнітивному контролі. Як основні можна вказати наступні: за типом сприйняття – полезалежний-полезалежний; за типом мислення – дивергентний-конвергентний; за типом реагування – імпульсивний – рефлексивний; за типом навчання – серійний-цілісний; у відповідності з особливостями когнітивного контролю – гнучкий-ригідний. Параметри когнітивного стилю, як і здібності, в певній мірі задані. Але здібності переважно «розвиваються» і «ростуть», то когнітивний стиль «посилюється», оскільки його діапазон розгорнутий між полюсами з крайніми протилежними значеннями.

На думку Д. Уорделла і Дж.Ройса, когнітивні стилі - це стійкі риси, які впливають на спосіб організації когнітивних та афективних процесів [13]. Тому всі описані когнітивні стилі вони розділили на три групи за критерієм "співвідношення когнітивних та афективних компонентів". Відповідно, були виділені когнітивні стилі (на перший план виходять когнітивні процеси), афективні стилі (на перший план виходять афективні процеси) і когнітивно-афективні стилі (когнітивні та афективні процеси збалансовані).

Центральне місце в цій класифікації займають три когнітивно-афективні стилі: раціональний, емпіричний, метафоричний. Референтом раціонального стилю (у вигляді установки на перевірку надійності власного образу дійсності з точки зору його логічного обґрунтування, ясного раціонального мислення, аналізу, синтезу ідей) є полезалежність-

поленезалежність. Референтом емпіричного стилю (у вигляді установки на перевірку образу дійсності з врахуванням чуттєво-сенсорних вражень і безпосереднього спостереження) - просторове сканування. Референтом метафоричного стилю (у вигляді установки на перевірку образу дійсності на основі інтуїції та особистісного асоціативно-символічного досвіду) - біжучість ідей. Після того, ці когнітивно-афективні стилі були проінтерпретовані в термінах трьох аспектів уваги: поленезалежність-поленезалежність характеризує селективність уваги; просторове сканування - інтенсивність уваги; біжучість ідей - ширина уваги [13]. Отже, за теорією Д.Уорделла і Дж.Ройса когнітивно-афективні стилі визначаються параметрами уваги, котрі впливають на якість інтелектуальної діяльності.

Визначення індивідуальних стилів як індивідуально-своєрідних способів опрацювання інформації про своє оточення певним чином пов'язане з стилями кодування інформації. Є підстави вважати, що всі описані до сьогодні стилі можна згрупувати в залежності від стилю кодування інформації, що лежить в їх основі. Зокрема, словесно-мовний стиль кодування інформації в першу чергу впливає на формування таких когнітивних стилів, як вузький/широкий діапазон еквівалентності, вузька/широка категоризація, аналітичний/тематичний стиль, когнітивна простота/складність, конкретна/абстрактна концептуалізація, толерантність до нереалістичного досвіду (в тій формі, в якій вона пов'язана з особливостями організації семантичних схем). Візуальний стиль кодування сприяє формуванню таких когнітивних стилів, як поленезалежність-поленезалежність, імпульсивність-рефлексивність, фокусуєчий/скануючий контроль, згладжування/загострення, толерантність до нереалістичного досвіду (в тій формі, котра пов'язана з особливостями перцептивних схем).

Сенсорно-емоційний стиль представлений такими когнітивними стилями, як ригідний/гнучкий пізнавальний контроль, фізігномічний/буквальний стиль, повільний/швидкий перебіг часу. Що стосується предметно-практичного стилю кодування інформації, то референтні йому когнітивні стилі поки що не виявлені [4, 12].

На думку Холодної М.А., баланс і ступінь вираженості основних КС визначається мірою сформованості відповідних стилів кодування інформації.

Ми окреслили поняття "когнітивний стиль", нам відомо як когнітивні стилі проявляються, з якими пізнавальними процесами вони пов'язані, який існує зв'язок між когнітивними стилями і стилями кодування інформації.

Інтегруючи всі описані особливості прояву когнітивних стилів, можна стверджувати, що когнітивний стиль – це, в першу чергу, характеристика способу пізнавальної діяльності, особистісні фактори регуляції пізнання, стиль мислення, тобто загалом індивідуальні відмінності в інтелектуальній діяльності.

Постановка завдання

На нашу думку важливо з'ясувати: який вплив на репертуар інтелектуальної поведінки особистості мають когнітивні стилі. Багатий емпіричний матеріал, що ґрунтується на дослідженнях когнітивно-стильових характеристик таких авторів як Globerson, Nosal, Harvey, Witkin, Холодна М.А., Колга В.А., Шкуратова І.П. дозволяє здійснити такий аналіз [3, 4, 5, 8-14]. Розглянемо особливості прояву окремих когнітивних стилів та виявлені експериментально співвідношення з продуктивними характеристиками інтелектуальної діяльності.

Поленезалежність/поленезалежність (ПЗ/ПНЗ)

Вперше цей стильовий параметр був описаний Уїткіном для вивчення індивідуальних відмінностей в просторовій орієнтації, коли досліджуваному пропонувалося провести деякі маніпуляції з об'єктом під впливом просторового контексту. Трохи пізніше були описані індивідуальні відмінності в перцептивній діяльності при розв'язанні задач виявлення простої деталі в складному геометричному зображенні [14].

Методика "Включені фігури" [15], є різновидом перцептивних тестів. Дана методика існує в різних модифікаціях, в будь-якій з них завдання досліджуваного - знайти просту фігуру всередині складної геометричної фігури. Швидко і правильно виявлення простої фігури (деталі) характеризує поленезалежність, повільне і помилкове - поленезалежність. Таким чином, оцінюється ступінь, в якій індивідуальна перцепція знаходиться під впливом видимого поля.

Відповідно до отриманих даних М.А. Холодна наводить два визначення ПЗ/ПНЗ, а саме - "у вузькому значенні слова - це здатність виділяти просту деталь в складній фігурі, тоді як в широкому значенні слова - це показник рівня психологічної диференціації" [3, 52]. Тим не менше цей параметр в процесі розробки теорії психологічної диференціації отримав деяку універсальну інтерпретацію.

При факторизації результатів виконання тестів просторової орієнтації і перцептивного, що діагностують ПЗ/ПНЗ, з'ясувалося, що вони утворюють єдиний фактор разом з субтестами "Кубики", "Складання фігур" і "Деталі, котрих бракує" шкали Векслера. Ці дані, на думку Уїткіна, свідчать про існування загального когнітивного стилю, який був названий аналітичний підхід до поля (або аналітичні здібності).

Якщо індивід виявляє здібність розділяти поле на елементи, організувати та структурувати ситуацію, то він демонструє артикульований підхід до поля. Якщо, навпаки, індивідуум слідує полю як даному без будь-яких серйозних спроб його реорганізації - значить він використовує глобальний підхід до поля.

Аналізуючи природу індивідуальних відмінностей у вираженості ПЗ/ПНЗ, Т.Глоберсон співвідносила їх зі сформованістю контролюючих стратегій, що відповідають за відгальмовування впливу видимого поля [9]. Ч.Носал пояснював ці відмінності особливостями організації пам'яті та уваги. Основні причини ПЗ стилю - в малому об'ємі і темпі одночасного опрацювання інформації та інертності уваги [12].

Вузький/широкий діапазон еквівалентності

В роботах Колга, Шкуратової цей стильовий параметр інтерпретується як "аналітичність" (схильність орієнтуватися на виявлення відмінностей в низці об'єктів) і "синтетичність" (схильність орієнтуватися на виявлення подібності в цілому ряду об'єктів) [2, 5].

В експериментах на вільну класифікацію об'єктів було виявлено, що деякі досліджувані розділяють об'єкти на багато груп і вони мають малий об'єм (вузький діапазон еквівалентності), інші досліджувані утворюють мало груп, котрі мають великий об'єм (широкий діапазон еквівалентності). На думку Р.Гарднера, вузький діапазон еквівалентності передбачає більш деталізовану категоризацію вражень, більш точну оцінку відмінностей об'єктів. В подальшому Р.Гарднер запропонував пояснювати характерний для даного індивіда діапазон еквівалентності як прояв понятійної диференціації: чим більше груп об'єктів

виділяється, тим вища понятійна диференціація [7]. Звідси, суть цього когнітивного стилю в тому, мало чи багато категорій представлено в індивідуальному понятійному досвіді.

В роботах Р.Гарднера і співавторів відмічається, що вузький діапазон еквівалентності співвідноситься з такими характеристиками інтелектуальної діяльності:

- ▲ близькість словесних асоціацій до слова-стимула;
- ▲ буквальність відтворення і меншою оригінальністю в оповіданнях з ТАТ;
- ▲ тенденція наближення оцінок до деякої середньої величини;
- ▲ схильність пропонувати одноманітні відповіді під час виконання тесту “Способи використання предметів”

Гілфорда, тобто низьким рівнем креативності [8].

За даними В.Колги, у школярів-підлітків вузький діапазон еквівалентності (“аналітичність”) співвідноситься з більш низькими показниками мимовільного і довільного запам’ятовування, пізнавальною ригідністю (високий показник інтерференції за методикою Струпа), низьким темпом засвоєння критеріїв класифікації геометричних фігур і низькою навчальною успішністю [2]. На думку цього автора, “синтетичність” сприяє прояву цікавості, здібності оперувати більш узагальненими понятійними структурами (мало диференційовані оціночні шкали), тоді як “аналітичність” - точності (строгі суб’єктивні критерії оцінювання).

Ригідний/гнучкий пізнавальний контроль

Цей когнітивний стиль характеризує ступінь суб’єктивної трудності в зміні способів опрацювання інформації в ситуації когнітивного конфлікту.

Ригідний контроль свідчить про труднощі в переході від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних через низьку ступінь їх автоматизації, тоді як гнучкий — про відносну легкість такого переходу у зв’язку з високим ступенем їх автоматизації [7].

За допомогою методики словесно-кольорової інтерференції Струпа досліджується конфлікт словесно-мовних і сенсорно-перцептивних функцій: досліджуваний повинен ігнорувати значення слова і називати колір, котрий він бачить. Низька інтерференція свідчить про здібність гальмувати більш сильні за своєю природою вербальні функції заради сприйняття кольору, висока — про те, що досліджуваному важко звільнитись від впливу значення слова при його невідповідності спостережуваному враженню.

У звіті А.Дженсена, У. Ровера за результатами досліджень зазначалось, що досліджувані з низькою інтерференцією (за методикою Струпа) краще виконують прості арифметичні операції в умовах перешкод, мають вищу успішність в навчанні; проявляють здібність об’єднувати суперечливі елементи ситуації, що сприймається; вирізняються вищими показниками полнезалежності [11].

При обстеженні підлітків було виявлено, що полюс ригідності співвідноситься з низькими показниками продуктивності довільного і мимовільного запам’ятовування, а також з низькою навчальною успішністю [2]. Особи з ригідним контролем демонструють меншу швидкість читання; вони менше завадостійкі [1].

Аналізуючи природу цього стилю та емпірично встановлені взаємозв’язки з іншими психологічними змінними М.Холодна припускає, що “цей когнітивний стиль має пряме відношення до механізмів інтеграції словесно-мовних і сенсорно-перцептивних форм досвіду, а також до процесів довільної і мимовільної регуляції пізнавальної активності в умовах їх конфлікту” [3, 71]

Імпульсивність/рефлексивність

Даний когнітивний стиль, відповідно до припущення Дж.Кагана, характеризує індивідуальні відмінності в схильності приймати рішення швидко або повільно. Імпульсивні досліджувані схильні швидко реагувати в ситуації множинного вибору, при цьому гіпотези висуваються без аналізу всіх можливих альтернатив. Для рефлексивних досліджуваних характерний сповільнений темп реагування в подібній ситуації, гіпотези перевіряються і багаторазово уточнюються.

Результати вивчення цього когнітивного стилю свідчать, що імпульсивність/рефлексивність виступає в якості опосередкованої міри співвідношення орієнтаційної, контрольної і виконавчої фаз в структурі інтелектуальної діяльності. При цьому основна відмінність між імпульсивними і рефлексивними в об’ємі тої інформації, котру індивідуум збирає для прийняття рішення: імпульсивні особи приймають рішення на неповній інформаційній основі, тоді як рефлексивні - схильні приймати рішення з врахуванням максимально повної інформації про ситуацію.

Конкретна/абстрактна концептуалізація

В основі конкретності/абстрактності є такі психологічні процеси, як диференція та інтеграція понять. Полюс “конкретної концептуалізації” характеризується незначною диференціацією і недостатньою інтеграцією понять. Для “конкретних” індивідуумів типовими є наступні психологічні якості: схильність до чорно-білого мислення, нетерпимість до невизначеності, стереотипність рішень, менша здатність мислити в термінах гіпотетичних ситуацій. Тоді як полюс “абстрактної концептуалізації” передбачає високу диференціацію, а також високу інтеграцію понять. Відповідно для “абстрактних” індивідуумів характерною є свобода від безпосередніх властивостей ситуації, незалежність, гнучкість, креативність [10].

В процесі онтогенетичного розвитку відбувається збільшення абстрактності індивідуальної понятійної схеми, що зумовлюється ростом числа альтернативних схем для сприйняття і аналізу одного й того ж об’єкту, відхиленням від стандартних оцінок за рахунок збільшення здібності до внутрішніх перетворень і комбінацій понять.

В дослідженнях О.Харві було встановлено, що полюс “абстрактності” співвідноситься з високим вербальним інтелектом (за шкалою Векслера), низьким рівнем догматизму і авторитарності, більшою успішністю в рішенні задач з формування понять (за методикою Брунера), а також високими показниками креативності [10]

Конкретний спосіб концептуалізації зумовлює замкнутість розуму у вигляді схильності до надмірного спрощення розуміння ситуації і надмірної концентрації на одному підході до її інтерпретації. Тоді як, абстрактний спосіб концептуалізації характеризує відкритість розуму, що проявляється через врахування непередбачених обставин, створенні альтернативних інтерпретаційних схем, толерантності до незвичних і нових аспектів дійсності [3, 85].

Ця стильова характеристика поєднує два аспекти взаємодії людини зі своїм оточенням: складність поведінки і складність середовища. Якщо параметри середовища виходять за межі деякого порогу складності, то конкретні особи виявляються недієздатними, оскільки їх поведінковий репертуар бідний і не розрахований на взаємодію з надто складним соціальним оточенням.

Таким чином, чим вище рівень абстрактності, тим більше виражена здібність суб'єкта переходити границі безпосереднього і рухатися в рамках більш віддалених часових і просторових ментальних станів.

3. Висновки

Нашим завданням було з'ясувати як когнітивні стилі впливають на репертуар інтелектуальної поведінки. В рамках проведеного аналізу можна зробити наступні висновки.

Полезалежність-поленезалежність співвідносять із сформованістю контролюючих стратегій, що відповідають за відгальмовування впливу видимого поля. А також, якщо індивід виявляє здібність розділяти поле на елементи, організувати та структурувати ситуацію, то він демонструє артикульований підхід до поля. Якщо, навпаки, індивідуум слідує полю як даному без будь-яких серйозних спроб його реорганізації - значить він використовує глобальний підхід до поля.

Характерний для даного індивіда діапазон еквівалентності пояснюється як прояв понятійної диференціації. Вузкий діапазон еквівалентності передбачає більш деталізовану категорізацію вражень, більш точну оцінку відмінностей об'єктів.

Вузкий діапазон еквівалентності пов'язаний з ригідністю мислення, стереотипізованим, рамкованим ходом думки, обмеженістю, бідністю асоціативного мислення.

Ригідний/гнучкий пізнавальний контроль має відношення до механізмів інтеграції словесно-мовних і сенсорно-перцептивних форм досвіду, а також до процесів довільної і мимовільної регуляції пізнавальної активності лише в умовах їх конфлікту.

Імпульсивність/рефлексивність виступає в якості опосередкованої міри співвідношення орієнтаційної, контрольної і виконавчої фаз в структурі інтелектуальної діяльності.

Конкретний спосіб концептуалізації характеризується схильністю до надмірного спрощення розуміння ситуації і надмірної концентрації на одному підході до її інтерпретації. Тоді як, абстрактний спосіб концептуалізації проявляється через врахування непередбачених обставин, створенні альтернативних інтерпретаційних схем, толерантності до незвичних і нових аспектів дійсності.

Отже, когнітивні стилі визначають своєрідність пізнавального контакту особистості зі світом. Вираженість тих чи інших когнітивних стилів свідчить про наявність "всередині" досвіду індивідуума певних унікальних індивідуально-специфічних механізмів регуляції його інтелектуальної активності. В подальшому важливо б дослідити ступінь взаємозв'язку когнітивно-стильових характеристик та індивідуального навчального стилю особистості.

Література

1. Аллахвердов В.М. Исследование закономерностей ошибок при оперативных преобразованиях информации. Дис. на соиск. уч. степ. канд. психол. наук. - Л.: ЛГУ, 1974.
2. Колга В.А. Дифференциально-психологическое исследование когнитивного стиля и обучаемости. Дис.на соиск. уч. степ. канд. псих. наук. - Л.:ЛГУ, 1976.
3. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд.-СПб.: Питер, 2004. - 384 с.
4. Холодная М.А. Виды познавательных стилей// Практична психологія та соціальна робота, 9, 2003.- С.12-29
5. Шкуратова И.П. Когнитивный стиль и общение. - Ростов-н/Д: Из-во РПУ, 1994.
6. Gardner R.W., Holzman P.S., Klein G.S., Linton H.B., Spence D.B. Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior. Psychological Issues. Monograph 4. V. 1. - N.Y., 1959
7. Gardner R.W., Jackson D.N., Messick S.J. Personality organization in cognitive controls and intellectual abilities. Psychological Issues. Monograph 8. V2. №4, 1960.
8. Gardner R.W. Shoen R.A. Differentiation and abstraction in concept formation // Thought and Personality / Ed. By P.D.Warr. - Baltimor, 1970.
9. Globerson T. Mental capacity, mental effort and cognitive style // Developmental review, 1983. - V.3. - P. 431-438.
10. Harvey O.J., Hunt D.E., Schroder H.M. Conceptual system and personality organization. - N.Y.: John Wiley, Inc., 1961.
11. Jensen A.R., Rohwer W.D. The Stroop color-word test: A review // Acta Psychologica, 1966. - V.25. - P. 36-93.
12. Nosal Ch.S. Psychologiczne modele umysly. - Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
13. Wardell D.M., Royce J.R. Toward a multi-factor theory of styles and their relationship to cognition and affect // J. Of Personality, 1978. - V.46(3).-P.474-505.
14. Witkin H.A. Individual differences in ease of perception of embedded figures // J. Of Personality, 1950. - V.19. - P. 1-15.
15. Witkin H.A., Oltman Ph. K., Raskin E., Karp S.A. A manual for the Embedded Figures Tests. - Consulting Psychol. Press, Inc., 1971.

Когнитивная психология — это сфера научных исследований, с помощью которой можно объяснить индивидуальные различия в интеллектуальной деятельности. Эмпирический материал, что был собран за последние пятьдесят лет, служит подтверждением того, что когнитивные стили определяют особенности интеллектуального поведения личности.

Cognitive psychology - a field of research that aim to explain individual differences in intellectual activity. The empirical material was collected during the last fifty years, confirms that cognitive-style characteristics defining features of cognitive contact person with the world.